

“QAFQAZDA İSLAM”IN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Əlirza QAFAROV,

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutunun dissertantı

AÇAR SÖZLƏR: Peyğəmbər, Quran, İslam, elm, din.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Пророк, Коран, Ислам, наука, религия.

KEY WORDS: The Prophet, Quran, Islam, science, religion.

Bütün şərəfli həyatını Haqq yolunda xidmətə sərf edən, Buxarada “Mir Ərəb” mədrəsəsini (1971) və Daşkənd Ali İslam İnstitutunu (1975) bitirən, yorulmadan xalqı və dini uğrunda fəaliyyət göstərən Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadənin “Qafqazda İslam” əsəri İslamın Qafqazda təşəkkül tapması, yayılması və bu ərazidə yaşayan xalqların mənəviyyətinə necə təsir göstərməsindən ətraflı məlumat verir. Dünyanın bir çox ölkələrində, elmi konfranslarda, beynəlxalq ruhani məclislərində fəal iştirak edən və daima İslamın təbliğatçısı olan Şeyxülislam bu sahədə ətraflı məlumat verən ədəbiyyatın olmamasını nəzərə alaraq, uzun illər haqqında düşündüyü bir məsələni reallaşdırmağı qərara almışdır. Bu şərəfli işə başlamazdan öncə Şeyxülislam yazır: “Xeyli götür-qoy etdikdən sonra belə bir qənaətə gəldim ki, İslamın xalqlarımız arasında yayılmağa başladığı vaxtdan indiyə kimi keçdiyi bəzən xoş, bəzən də ağırlı-acılı yol barəsində bir kitab yazmaqla mən həm tariximizin unudulmuş səhifələrinə yenidən nəzər sala, həm də bu gün ətrafımızda baş verən hadisələrə öz münasibətimi daha aydın ifadə edə bilərəm. Bu qənaət mənə qarşıya qoyduğum hər iki suala cavab tapmaq imkanı yaratdı” [1, s. 5]. Qeyd edək ki, insanların həyatı üçün daim narahatlıq keçirən Şeyxülislam ətrafda baş verən ağırlı-acılı hadisələrin hələ də davam etdiyini gördüyü zaman ürək ağrısı ilə bunları müşahidə etsə də, nə vaxtsa bütün bu fəsadların aradan qaldırılacağına inanır. Məhz bu baxımdan öncə insanları maarifləndirmək, onlara əsl İslamı anlatmaq, bu yolla insanların rifahının artırılmasına xidmət göstərmək ən ümdə vəzifə kimi qarşıda durur. Bütün qəlbi ilahi eşq ilə dolu olan Şeyxülislam bunun yollarını ayıq nəzərlərlə araşdırmaqda, ümitsizliyə qapılmadan Quranın buyurduqlarına əməl edilməsində görür: **“Yer üzü (Peyğəmbərin gəlməsi sayəsində iman və ədalətlə) düzəldikdən sonra orada fəsad törətməyin. Allaha həm qorxu, həm də istəklə (ümidlə) dua edin. Həqiqətən Allahın mərhəməti yaxşılıq edənlərə çox yaxındır”** [2, Əraf, 56].

Doğrudan da, Allah-Təala insanı mövcudatın ən kamil məxluqu yaradarkən, həyatı göz bəbəyi kimi qorumağı ona müqəddəs borc olaraq buyurmuşdur. Hacı Allahşükür haqlı olaraq deyir ki, bəzən insanların başına gələn fəlakətlər, müsibətlər onların özlərinin günahından, hədsiz təkəbbürləri, lovğalıqları, nadanlıqları üzündən baş verir. Qurani-

Kərim bu kimi şəxslərə ibrət olaraq belə tövsiyə edir: **“Ona; “Allahdan qorx!” – deyildiyi zaman lovğalıq onu günah törətməyə vadar edər..”**; **“Ey iman gətirənlər! Hamınız bir yerdə sülhə (İslama) gəlin! Şeytanın yolu ilə getməyin, çünki o, sizin açıq düşməninizdir!”** [2, Bəqərə, 206, 208].

Müxtəlif millətlərin, xalqların özlərinə məxsus həyat tərzi, adət-ənənəsi, mədəniyyəti, dili olsa da, Yaradana inam bütün insanları bir-birinə yaxınlaşdırır. Bu cür yaxınlıq, qarşılıqlı anlayış bəşər övladının ülfətinin, mehribanlığının, səmimiyyətinin daha da artmasına səbəb olur. Kimliyindən, milliyətindən asılı olmayaraq bütün insanlar mənşəcə birdir, bərabərdir. Müqəddəs Kitabımızda bu məsələ ilə bağlı deyilir: **“... Biz sizi bir kişi və bir qadından (Adəm və Həvvadan) yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq. Allah yanında ən hörmətli olanınız Allahdan ən çox qorxanız, pis əməllərdən ən çox çəkinəninizdir..”** [2, Hucurat, 13]. Ona görə də, heç kəsə rəva görülmür ki, öz soykökü ilə fəxr etsin, özünü bir başqasından üstün tutsun, lovğalansın, qürrələnsin. Bu cür rəftar əksinə, onların əqidə naqisliyinə dəlalət edir, onlara olan inamı, etibarını, sevgini azaldır. Ruhən sağlam olan insana kiminsə malına göz dikmək, əmanətə xəyanət və ya kiməsə qarşı pislik etmək kimi hərəkətlər yaddır. Çünki heç kəs sonrakı mərhələdə onu nə gözlədiyini bilməz.

Bütün bu kimi məsələləri birer-birər araşdıran Allahşükür Paşazadə bildirir ki, Yaradanın mərhəməti sayəsində zaman keçdikcə mədəniyyətin, bəşəriyyətin kəsb etdiyi mənəvi dəyərlər məcmusunun mahiyyətinin mayasını, özəyini məhz İslam dininin təşkil etməsi sonrakı çağlarda yeni sağlam düşüncəli insan nəslinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. “Dünya dinlərinin sonuncusu və buna görə də təbii ki, ən mükəmməl olan İslam dini öz əzəmətli insanpərvər ideologiyası ilə tarix səhnəsinə qədəm qoyduqdan sonra bütövlükdə mədəniyyətin və mənəviyyətin, xüsusi halda isə ədəbiyyatın inkişafı və yeni-yeni ideyalarla zənginləşməsi üçün güclü stimül rolunu oynadı” [3, s. 16].

Allahşükür Paşazadə İslamın fəzilətini, onun bəşəriyyətin yaşantısındakı rolunu qeyd edərkən göstərmişdir ki, bəşəriyyət tarixində dönüş mərhələsi təşkil edən İslamın yaranma dövrü ilə bağlı nə qədər yazılsa da, əsrdən-əsrə, nəsildən-nəslə keçərək əzəmətli və möhtəşəm irsimizə bilavasitə təsir edən İslama yenidən müraciət etməyə, onun başlanğıcını, təməlini, qaynağını anlamağa ehtiyac duyulur. Bütün bu kimi şeyləri araşdırdıqca və dərk etdikcə “bu qeyri-adi dövrdə hər şey – axırıncı Vəhyin göndərilməsi və Hidayət Yolu Müjdəçisinin elçiliyi ilə əlaqədar olan hadisələrin əzəməti də, Peyğəmbərlərin sonuncusu, onun səhabələrinin əməllərinin və məramlarının ülviliyi də, ilk müsəlman icmasının – ümmətin və onun əsası üzərində yaranmış müsəlman dövlətinin möhtəşəmliyi də, İslam mədəniyyəti nailiyyətlərinin misilsizliyi də insanı valeh edir” [1, s. 27].

İslam tarixinin məhz bu dövrünün böyük əhəmiyyətə malik olduğu məlumdur, çünki bütün hadisələrin, hətta görkəmli şəxsiyyətlərin həyatı ilə bağlı hadisələrin gedişində, qədim ənənələrdə belə, müəyyən dərəcədə nəzərəçarpancaq köhnəlik əlamətləri olur. Lakin İslamın ilk dövrlərində zərrə qədər də köhnəlik əlaməti yoxdur. Bu dövr lap başlanğıcdan müasirliyə, kainatda bəşəriyyətin bütün vacib məsələlərinin həlli üçün tapılacaq yola yönəlmişdir. Bu dövrün sönməz nuru ilə əsrlər boyu yaranan qalın qatlar yazılaraq

işıqlanmış, düşüncələrin, əməllərin düzgünlüyü bu dövrlə yoxlanılıb dəyərləndirilmişdir. İslamın fəzilətini və qüdrətini bilən digər xalqlar da ona çox böyük maraq göstərmiş, müsəlman dünyası xaricində də mütəxəssislər bununla xüsusi məşğul olmuşlar. Xüsusilə xristian dünyasının marağı daha fərqli olmuşdur. “İlk dövrdə İslamı İsanın gətirdiyi dindən bir o qədər də fərqləndirməyərək onu lokal xarakter daşıyan bir din, “ərəblərin dini” kimi qəbul edirdilər, lakin... müsəlmanlar müxtəlif sivilizasiyalara mənsub əhali ilə təmasa girdikdən və qədim mədəniyyətlərin elm, memarlıq, incəsənət və idarəçilik sahələrindəki nailiyyətlərini öz dinlərinin əxlaqi-hüquqi meyarları mövqeyindən mənimsəyərək yeni, yüksək inkişaf etmiş İslam mədəniyyəti qurduqdan sonra xristian dünyasına intellektual səviyyədə meydan oxumağa başladılar. Məhz bu dövrdən artıq xristian dünyasının dili ərəb dili, ideoloji əsası isə İslam olan” [4, s. 5] müsəlman dünyasına marağı daha da dərinləşdi, yeni mahiyyət kəsb etdi.

Şeyxülislam tədqiqatında İslamın Qafqaza gəldiyi dövrü xarakterizə edərək bu ərazinin dünya mədəniyyətinin ən qədim ocaqlarından biri, eyni zamanda zəngin təbiətə malik diyar olduğunu qeyd edir. Bununla yanaşı, siyasi sabitliyin tez-tez pozulması nəticəsində Qafqaz ölkələri özlərindən dəfələrlə güclü olan Sasani İrənin və Bizansın hücumlarına məruz qalmış, bütün bunlar Qafqaz xalqlarına məhrumiyyətlər gətirmişdir. Ağır bir sınaq dövrü keçirməsinə baxmayaraq, Qafqazın bu ərazisində İslama çağırış geniş vüsət almış, ictimai şüurlarda hakim yer tuta bilmişdi. Bu, elə bir dövr idi ki, Xristianlıq hakim din kimi fəaliyyət göstərirdi, eyni zamanda Bütperəstlik və Zərdüştilik də öz təsirini saxlayırdı. Şeyxülislam Qafqazda yayılmış dini təlimlərdən ayrı-ayrılıqda bəhs edərək Zərdüştilik və Xristianlıqla müxalif mövqedə duran Maniliyin də bir dini təlim kimi fəaliyyət göstərdiyini qeyd edir, onun banisi Maninin fikirlərinin haqlı olaraq tamamilə yanlış olduğunu vurğulayır. Bir çox təlimlərdən, o cümlədən Zərdüştilikdən, Xristianlıqdan və Budda təlimindən əxz edilərək yaranan bu təlimin heç bir əsası olmayan qanunları mövcud idi. Belə ki, bu təlim İslama zidd olaraq insanları nikah qurmamağa, tərkidünyalığa çağırırdı.

Allahşükür Paşazadə İslamın meydana çıxması ərəfəsində Xristianlığın mövqeyinin güclü olduğunu söyləsə də, İslamın bu ərazilərdə bərqərar olması ilə milli birlik üçün bir təməl yaratdığını da önə çəkir. Doğrudan da, Məkkə və Mədinə şəhərlərində təşəkkül tapan İslamın dünyanın böyük bir hissəsində yayılması təkcə ərəblərin deyil, iranlıların, türklərin, əfqanların, indoneziyalıların, habelə Orta Asiya, Qafqaz, Volqaboyu və Balkan xalqlarının da tarixində və mədəniyyətində böyük rol oynamışdır [5, s. 70]. Bu, bizə Qurani-Kərimin “Nəhl” surəsinin 125-ci ayəsini xatırladır: **“(Ya Rəsulum!) İnsanları hikmətlə (Quranla, tutarlı dəlillərlə), gözəl öyüd-nəsihət (moizə) ilə Rəbbinin yoluna (İslama) dəvət et, onlarla ən gözəl surətdə (şirin dillə, mehribanlıqla, əqli səviyyələrinə müvafiq şəkildə) mübahisə et. Həqiqətən, Rəbbin yolundan azanları da, doğru yolda olanları da daha yaxşı tanıyır!”**

İslamın yayılmasını çox mühüm tarixi hadisə kimi qiymətləndirən tədqiqatçı bu hadisənin mahiyyətinin yeganə düzgün, başlıca səciyyəvi cəhətini onun “fikir hadisəsi” olmasında görür. Yalnız belə bir nəzəri mövqe ayrılıqda götürülmüş məsələlərin

öyrənilməsi ziddiyyətinə girmədən İslam dövrünün fəvqəladə hadisələrinin mahiyyətini açıb göstərməyə imkan verir. “İslamın təbliği Allah-Təalanın istəyi sayəsində olduqca müxtəlif amillərin təsiri altında geniş əks-səda tapmışdır. Lakin bu amillərin arasında ən başlıcası odur ki, İslam özündə təfəkkür və varlığın ahəngdar uyğunluğu əsasında yeni mədəniyyətin yaradılması üçün lazım olan “əzəmətli mənəvi şərtlərin” məcmusunu ehtiva edir... Bu, eyni zamanda Peyğəmbərin (s) nəcib və sədaqətli ardıcıllarının İslamın müdrik göstəriş və yasaqlarının təbliğində necə uğur qazandıqlarını işıqlandırmaq üçün əsasdır” [1, s. 65]. Şeyxülislamın qeyd etdiyi kimi, İslam Qafqaza saf, müxtəlif qondarma təfsirlərdən xali halda gəlmiş və bu vəziyyətdə də burada bir çox xalqın mədəni baxımdan simalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Həmin xalqların bugünkü dünyaduyumu, milli xüsusiyyətləri, adət-ənənələri məhz bu təsir əsasında təşəkkül tapmışdır. Bu baxımdan Qafqazda İslamın yayılması buradakı xalqların mənəvi həyatında yüksəliş üçün güclü bir əsas oldu, onların mədəni tərəqqisinə yeni təkan verdi, mədəniyyətin mənəvi məzmunu dəyişdi, şəhər mədəniyyəti inkişaf etdi, o, yeni əxlaqi keyfiyyətlər və dəyərlər kəsb etdi. Qafqazda İslamın yayılması həyatın bir çox sahələrinə təsir göstərdiyi kimi, eyni zamanda iqtisadiyyatın sürətlə inkişafı, elmin yüksəlişi, dini və fəlsəfi tədqiqatların aparılması üçün əsas oldu. Elmə və alimlərə olan böyük etimad onlarda “həm dini, həm də dünyəvi elmlərə maraq doğurur, onları bir olan Allahın xəlv etdiklərində gizli qalan sirləri aşkar etməyə, açıqlamağa, öyrənməyə təhrik edir” [6, s. 33].

İslamın mədəniyyətə, əsasən də İslam mədəniyyəti kimi səciyyələndirilən mədəniyyətə təsiri çox güclüdür. Çünki “İslam öz ardıcıllarının təkə də dini həyatlarını müəyyənləşdirməklə kifayətlənmir, həm də onların bütün həyat tərzlərini, təbiət və cəmiyyət haqqındakı təsəvvürlərini, o cümlədən mədəniyyət anlayışlarını da şərtləndirir” [1, s. 107].

Eyni zamanda, İslam dini müxtəlif mədəniyyətə, adət-ənənəyə, dilə malik olan xalqların mədəni birliyini yaratmışdır. Onu da qeyd etməliyik ki, İslam mədəniyyətini zənginləşdirən, bu mədəniyyətin dərkini yolunu göstərən elmdir. Elmin fəziləti ilə bağlı müqəddəs Qurani-Kərimdə çoxlu ayələr var: **“Həqiqi hökmdar olan Allah (hər şeydən) ucadır! Həm də (ey Peyğəmbərim! Cəbrail tərəfindən) sənə tamam-kamal vəhy olunmadan əvvəl Qurani oxumağa tələmə və: “Ey Rəbbim! Mənim elmimi artır!” – de”** [2, Ta ha, 114]. Həmçinin, “Ali İmran” surəsinin 3-cü, “Fatir” surəsinin 28-ci, “Zumər” surəsinin 9-cu ayəsində də elmlə bağlı dəyərli Allah hikməti var.

Şeyxülislamın fikrincə, İslamın yayılması sayəsində təşəkkül tapmış müsəlman mədəniyyətində elmə misli görünməmiş maraq oyanmışdır. Digər tərəfdən, Qurani-Kərim də müsəlmanları elmə, biliklərə yiyələnməyə həvəsləndirirdi: **“Məgər axirətdən qorxan, Rəbbinə (Allahın mərhəmətinə) ümid bəsləyən, gah səcdəyə qapanıb, gah da ayaq üstə durub gecə saatlarını ibadət içində keçirən (müti bəndə kafirlə bərdirmi)?! De: “Heç bilənlərlə bilməyənlər (alimlə cahil) eyni ola bilərlər?! (Allahın ayələrindən, dəlillərindən) yalnız ağıl sahibləri ibrət alar!”** [2, Zumər, 9]. Şeyxülislam Həzrətləri elmin fəzilətindən bəhs edərkən Peyğəmbərin (s) “Elm Çində olsa belə, onun ardınca gedin” hədisinə istinadən elmə bu cür yüksək mənəvi münasibətin İslam elmlərinin inkişafında böyük rol oynadığını vurğulayır. Onu da qeyd edək ki,

İslam dünyasının bir hissəsi olan Azərbaycanda da hədis kimi bilinən deyimlərdən istifadə edilmiş və hazırda da istifadə olunur... Azərbaycanda bu deymlər, ümumiyyətlə, atalar sözü kimi məşhur olmuşdur. Uzun müddət dinin təzyiqə məruz qaldığı, dini yaşamın alt-üst edildiyi bir şəraitdə, hədis kimi bilinən belə deyimlərin atalar sözü adı altında öz yaygınlığını qoruması əslində Azərbaycan xalqının öz mədəniyyət və adət-ənənəsinə sahib çıxma istəyinin hər zaman mövcud olduğunu göstərməkdədir [7, s. 94]. Doğrudan da, istər Peyğəmbər (s) dövründə, istərsə də sonrakı dövrlərdə elm həmişə müsəlman aləminin zənginləşməsində, bütün sahələrdə alimlərin yetişməsində başlıca rol oynamışdır. Alimlərə hər yerdə dərin hörmət göstərilir, onların fikirləri, rəyləri qəbul edilirdi. Onların arasında dərin biliyə, dünyagörüşünə malik mütəfəkkirlərlə yanaşı böyük şairlər, ədiblər, sənət adamları da fəaliyyət göstərirdilər. Bu “böyük İslam mütəfəkkirləri öz əsərlərində dönə-dönə İslam dininin ideya və obrazlarına müraciət edir, bu bitib tükənməyən xəzinədən bol-bol bəhrələnirdilər” [3, s. 20-21]. Şeyxülislam Həzrətləri orta əsrlərdə elmin özünəməxsus səciyyəvi cəhətlərindən bəhs edərkən ömürlərinin böyük hissəsini dünyəvi elmlərin və ilahiyyətin əsaslarına sərf edən Azərbaycanın böyük şairləri Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi islami dəyərlərdən bəhrələnərək bədii cəhətdən mükəmməl, yüksək məramlı əsərlər yazan şairlərin adlarını çəkir. Əsərlərini Böyük Yaradandan xeyir-dua almaqla, minacatla, Peyğəmbərə müraciətlə başlayan Şeyx Nizami qələmə aldığı bütün əsərlərində İslam dəyərləri əsasında öz mütəfəkkir sözünü demişdir. Mövlana Füzulinin İslamın saflığı yolunda, onun yaşaması uğrunda apardığı mübarizə və bu yolda şəhid olan İman Hüseynə (ə) həsr etdiyi “Hədiqət-üs-süəda” (“Xoşbəxtlər bağçası”) əsəri ilk növbədə İslam dəyərlərinin bərpasına xidmət cəhdi olmuşdur. Şeyx Həzrətləri yazır ki, təhsillərini əsasən müsəlman dünyasının elm mərkəzlərində – Bağdadda, Qahirədə, İsgəndəriyyədə, Nişapurda, Təbrizdə, Buxarada, Səmərqənddə və digər şəhərlərdə alan alimlərin elmi orta əsr İslam fikrinin ən parlaq və diqqətəlayiq hadisələrindən biri olan müsəlman məntiqinə və müsəlman fəlsəfəsinin inkişafına, yüksəlişinə təkan vermişdir. Bu dövrdə Şihabəddin Marağayi, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi, Əfzələddin Xunəci, Siracəddin Mahmud ibn Əbu Bəkr Urməvi, Nəcməddin ibn Ömər ibn Əli Qəzvini, Əlhədi Marağayi, Mahmud Şəbüstəri kimi orta əsr Azərbaycan və ərəb-müsəlman fəlsəfi fikrində xüsusi yeri olan bir çox mütəfəkkir yetişmişdir.

Adları çəkilən mütəfəkkirlərin yaradıcılıq yolunu izləyən Şeyx Həzrətləri onların İslam fikri tarixindəki fəaliyyətini dəyərləndirərək elmin bir çox sahələrində öz sözlərini deyən və dəyərli əsərlər yazan görkəmli mütəfəkkirlərin də adlarını çəkir. Buna misal olaraq, nücum elminin inkişafında böyük rolu olan Fəridəddin Şirvanini (XII əsr), Fələki Şirvanini (XII əsr), poeziyanın, riyaziyyətin inkişafında, ədədlər təliminin dərinləşməsində və həmçinin Evklid həndəsəsinin müsəlman Şərqində inkişaf etdirilməsində güclü təsiri olan, coğrafiyaya dair yeni elmi fikirlər irəli sürən Nəsirəddin Tusini göstərmək olar. Eləcə də tibb sahəsində, əczaçılığın inkişafında İbn Sinanın rolu danılmazdır. İslamın incəsənətə, xüsusilə təsviri incəsənətə münasibəti məsələsinə toxunan Allahşükür Həzrətləri bu mövzu ilə bağlı məlumatların kifayət qədər olmamasını və barəsində ziddiyyətli fikirlərin, rəy və mülahizələrin olduğunu qeyd edərək yazır ki, bəzi tədqiqatçılar canlı varlıqların təsvir edilməsini yasaq buyursalar da, digər tədqiqatçılar göstərirlər ki,

İslam təsviri sənəti qəti qadağan etməmişdir. Daha tutarlı fikir söyləyənlərin olduğunu da vurğulayan Şeyx Həzrətləri bu fikri müdafiə etmək üçün Müqəddəs Kitabımıza müraciət edir: **“Süleymana da küləyi ram etdik... Onun üçün mis mədəninə sel kimi əridib axıtdıq. (Davud dəmiri əlində yumşaldıb istədiyini düzəltdiyi kimi Süleyman da misdən istədiyini düzəldirdi)... Onun (Süleyman) üçün nə istəsə - məbədlər (uca qəsrlər), heykəllər, (min nəfərdən ibarət qonağın və qoşunun birlikdə oturub yeyə biləcəyi) böyük hovuzlara bənzər çanaqlar və yerindən tərpənməyən iri qazanlar düzəldirdilər. Siz, ey Davud ailəsi! (Allaha) şükranlıqla itaət edin! (Bu nemətə şükür edin!) Bəndələrimdən (nemətlərimə) şükür edəni azdır!”** [2, Səba, 12-13].

Şeyxülislam Həzrətləri haqlı olaraq İslamın incəsənətə “mənfə münasibəti” haqqında olan fikirlərin Qərb dinşünasları tərəfindən gəldiyini söyləyir və onların fikirlərini belə yekunlaşdırır: “Bu tədqiqatçılar belə güman edirlər ki, əgər Xristianlıqda peyğəmbərlərin, həvarilərin və başqa övliyaların (müqəddəslərin) təsvirini vermək məqbul sayılırsa və İslam belə təsvirə yol vermirsə, deməli, İslamın təsviri incəsənətə münasibəti mənfidir” [1, s. 134-135].

Qərb dinşünaslarının bu fikirlərinə və müddəalarına qəti etirazını bildirən Şeyx Həzrətləri vurğulayır ki, “möminləri dindən yayındırmamaq üçün İslam məsciddə insan, yaxud heyvan təsvirlərini məqsəduyğun hesab etmir. Lakin İslam mədəniyyəti dünya mədəniyyətinə elə incəsənət nümunələri vermişdir ki, həqiqətən bunlar gözəl sənət əsərləridir” [1, s. 134-135].

Doğrudan da, Şeyx Həzrətlərinin təbirincə desək, İslam incəsənətinin əsas məqsədi tarixən Allah-insan-təbiət münasibətləri məhvində müsəlmanların nəzərini Allahın yaratdıqlarının dərk edilməsinə, dindarlarda əmələ gələn hissini, həyəcanın ifadə edilməsinə yönəltmək olmuşdur. Yaradanla yaradılan arasında olan bu əlaqə nəticəsində İslam incəsənəti inkişaf etmiş, öz hüduqlarını aşaraq dünyada hər şeyin – coğrafi və tarixi hüduqların fəvqində qərar tutmuşdur. Cürətlə demək olar ki, məhz din sayəsində müsəlman incəsənəti təşəkkül tapmış, ifadə tərzinin təbii müxtəlifliyinə və rəngarəngliyinə baxmayaraq, onun mənəvi mahiyyətini “inam birliyi” təşkil etmiş və bu birlik xalqların mədəniyyət sahəsində bir-birinə yaxınlaşmasına və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərməsinə səbəb olmuşdur. İnsanların əxlaqi münasibətlərini əks etdirmək, əxlaqi kamillik haqqında ülvi qayələri təcəssüm etdirməklə kifayətlənməyən İslam incəsənəti “möminlərin baxışlarını, məramlarını, arzu və istəklərini bütün varlıqların mümkünlüyü əsasında duran Zəruri Varlığa – Vahid Allaha doğru yönəldir. Odur ki, İslamın əxlaqi-bədi qayələrindən bəhrələnən görkəmli sənətkarlar olduqca gözəl rəssamlıq, memarlıq, bəzək-tətbiqi incəsənət, musiqi əsərləri yaratmışlar” [1, s. 137]. Eyni zamanda, bu dövrdə müsəlman şüurunda yazı və kitab da müqəddəs nəsnə kimi qavranılır. Kitab bu cür sevgi sonrakı mərhələdə incəsənətin yeni sahələrinin – kitablara, əlyazmalara naxışvurma, xəttatlıq sənətinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Şeyx Həzrətlərinin də qeyd etdiyi kimi, “İslamın meydana çıxması və Xilafətin yaradılması qısa bir vaxt ərzində zəngin yazılı ədəbiyyatın yaranmasına təkan vermişdir. Əlbəttə bu, qanunauyğun hal idi və dünya tarixində əzəmətli bir hadisə ilə – Quranın bəşəriyyətə nazil olması ilə əlaqədardır” [1, s. 138].

Qurani-Kərimin nazil olması və qələmə alınmasının yazılı ədəbiyyata münasibətin dəyişməsinə güclü təsir göstərdiyini qeyd edən Şeyx Həzrətləri bu dövrlərdə xalqın yaddaşında

qalan hər şeyin yazıya köçürülməsini bir daha yada salır. Sonrakı çağlarda zəngin əlyazmalar xəzinəsinin olması, xüsusilə Qurani-Kərimin əlyazma nüsxələrindən ibarət məcmuənin aşkar edilməsi hələ İslamın ilkin çağlarında yazılı ədəbiyyatın geniş vüsət aldığını göstərir. Şeyx Həzrətləri yazır: “Bu ədəbiyyatla tanışlıq Qafqazda Quranın yazı qaydalarına, Müqəddəs Kitabın ilk nüsxələrinin müxtəlif oxunuşuna, onun cüzlərə bölünməsinə, avazla oxunmasına (tərtil əl-Quran) dair əsərlər yazılması barədə qənaətə gəlmək imkanı verir” [1, s. 141].

Qeyd olunmalıdır ki, Qafqazda müsəlman alimlərinin əsərlərinin üzünün köçürülməsi sahəsində bir ənənə yaranmışdı. Çünki bu alimlər özlərindən qabaq olan elmi nailiyyətləri mənimsəmiş, onun müxtəlif sahələrini dərinlən öyrənmiş və gələcək nəsil üçün miras qoymuşdular. Məhz buna görə də hadisələrin toplanması, təfsir, fiqh, tarix, dilçilik elminə dair əsərlərin mötəbər qaynaqlar əsasında yoxlanılmasına xüsusi maraq var idi. Şeyx Həzrətləri vurğulayır ki, Qafqazda, eyni zamanda Azərbaycanda müsəlman xalqlarının da ədəbi irsinin toplanması, öyrənilməsi və təbliği sahəsində xeyli işlər görülmüşdür.

İslamın Qafqazda yayılmasının tarixi hadisə kimi əhəmiyyətini xüsusi vurğulayan Şeyx Həzrətləri qeyd edir ki, hazırkı dövrdə dinin və dindarların vəziyyətini tam aydınlığı ilə nəzərə çatdırmaq üçün ilkin çağlara müraciət etmək, xüsusilə inqilabdan sonrakı dövrlərdə dinə olan münasibətlərin əsas xüsusiyyətlərini göstərmək gərəklidir. Doğrudan da, inqilabdan sonra cəmiyyətin yenidən qurulması sahəsində bu vaxta kimi misli görünməmiş qaydaların tətbiqinin həyata keçirilməsi dövlətlə din arasında olan münasibətləri son dərəcə ziddiyyətli etmişdir. Şeyx Həzrətləri bu ziddiyyətləri törədən əsas amilləri xarakterizə edərək yazır: “Məsələnin bütün mürəkkəbliyi və tarixi gerçəkliyin faciəsi onda idi ki, cəmiyyətin inkişafının keçid dövründə, onun tarixi müqəddərətində köklü dəyişikliklərin gerçəkləşdiyi bir zamanda nə dini təşkilatların rəhbərləri baş verən hadisələrin ictimai məzmununu düzgün başa düşmüş və lazımcına qiymətləndirmiş, nə də dövlət tərəfindən dindarların əhval-ruhiyyəsi, ovqatı, meylləri, yeni həyat qurmaq, bərabərliyi və ədaləti öz əqidələrinə uyğun tərzdə bərqərar etmək əzmi nəzərə alınmışdı” [1, s. 154].

Halbuki haqqın, ədalətin, mərhəmətin işığını görmədən heç bir xeyirxah əməl sahibi olmaq mümkün deyil. Çünki haqq, ədalət İslam etiqadında əhəmiyyətli yerə sahibdir. Şübhə yoxdur ki, bütün xeyirxah əməlləri, o cümlədən ədaləti yer üzündə bərqərar etmək Qurani-Kərimdə də bütün peyğəmbərlərin əsas vəzifəsi olaraq göstərilmişdir: **“And olsun ki, Biz peyğəmbərlərimizi açıq-aşkar dəlillərlə (möcüzələrlə) göndərdik. Biz onlarla birlikdə (Allahın hökmlərini bildirən səmavi) kitab və ədalət tərəzisi (şəriət) nazil etdik ki, insanlar (bir-biri ilə) ədalətlə rəftar etsinlər...”** [2, Hədid, 25].

Məhz belə bir ziddiyyətli durumda olan bəzi din nümayəndələri və din xadimləri haqqın, ədalətin, mərhəmətin həqiqi işığını görə bilməzdilər. Əlbəttə ki, bu haqsızlığın, zülmün kortəbii deyil, Qafqazın rəsmi şəkildə çar Rusiyasının tərkibinə daxil edildiyi vaxtdan mütləqiyyətin apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində yarandığını söyləyən Şeyx Həzrətləri nəticədə dindarların ictimai fəallığının zəiflədiyini, onların ictimai həyatdan uzaqlaşdırıldığını nəzərə çatdırır. Bu, elə bir dövr idi ki, “həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, din sahəsində də adamların başı üzərində qılınc oynadılmışdır, din başdan-ayağa cəhəltəpərəstlik, geriçilik və donuqluq mücəssəməsi elan edilir, dindarlar isə cahil və mühafizəkar kimi qələmə verilirdilər”

[1, s. 156]. İslam və müsəlman xalqlarının daha ağır məhrumiyyətlərə düçar olduğunu qeyd edən Şeyx Həzrətləri bu dövrdə dövlətin Əsas Qanununa zidd olaraq dinsizlik pərdəsi altında tarixi abidələrin, məbədlərin, kilsələrin, məscidlərin sökülüb dağıldığını və ya anbarlara, klublara çevrildiyini, hələ XX yüzilliyin əvvəllərində Qafqazda 2000-ə yaxın məscid olduğu halda, 80-ci illərdə burada cəmi 25 məscidin fəaliyyət göstərdiyini nəzərə çatdırır. Ən ağır itki kimi 1936-cı ildə yol salınması bəhanəsi ilə IX əsrin möhtəşəm tarixi abidəsinin – Bibiheybət məscidinin dağıdılmasını xatırladır. Yüzlərlə günahsız ilahiyyətçinin, yüksək rütbəli din xadiminin, alimin, islamşünasın, axundun Sibirə göndərilməsini, yaxud güllələnməsini, əsərlərinin yandırılıb məhv edilməsini vurğulayan Şeyx Həzrətləri Azərbaycan xalqına vurulan ən ağır zərbəni onun min ildən artıq müddət ərzində istifadə etdiyi ərəb əlifbasının 1929-cu ildə latın, 1939-cu ildə isə kiril əlifbası ilə əvəzlənməsi sayır. Şeyx Həzrətlərinin fikrincə, artıq 40-cı illərdə əhalinin əksər hissəsi öz tarixi və mədəniyyəti ilə bilavasitə tanış olmaq imkanını itirmişdi. “Gizli deyil ki, kommunist ideologiyasının İslam dininə qarşı tutduğu sərt mövqe və yürütdüyü ateizm siyasəti, bu dini dünyagörüşünün güclü təsiri altında formalaşmış klassik ədəbiyyata tədqiqatçı marağının azalmasına və ədəbiyyatımızın bu dövrünü araşdıranların say nisbətinin get-gedə aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu” [8, s. 3]. Lakin bütün bu ağır-acılar, zülm xalqı sarsıtsa da, onu öz kökündən qopara bilmədi, İslam öz mənəvi əsaslarını və dəyərlərinin sabitliyini qoruyub saxlaya bildi. Çünki “zülm və İslam bir-birinə zidd anlayışlardır; birinin kökü tam kəsilmədikcə və ya təsiri zəifləmədikcə digərinin işi düzəlmir” [9, s. 29]. Allah-Təala bu dünya tarixini intəhalı yaratdığı kimi zülm və bədgümanlıq dövrlərini də sonsuz xəlf etməmişdir. Şeyxülislam Həzrətləri qeyd edir ki, “İslam müsəlmanlar üçün təkə əhatəli dünyaduyumu, onların həyat tərzinin möhkəm təməli, hərəkət və davranışlarının əsası olaraq qalmır. İslam həm də müsəlman xalqlarının zəngin mədəniyyətində, şanlı tarixi keçmişində öz təcəssümünü tapan əzəmətli bir mənəvi ənənə və təcrübədir... İslam, eyni zamanda xalqların tarixi keçmişi ilə indiki arasında əlaqə yaradan mənəvi bir körpüdür” [1, s. 160-161].

Eyni zamanda, İslam doğru-düzgün yolla həyatı təmin etmək üçün mütləq əməklə, zəhmətlə məşğul olmağı gərəkli sayır. Zəhmətsiz heç bir şeyi əldə etmək mümkün deyil, bununla yanaşı, İslamın əsas qayələrindən olan insanların hüquq və azadlığı da nəzərə alınmalıdır. Bütün bunları hərtərəfli xarakterizə edən tədqiqatçı Zakir Qasımov Corc Cordakın “İnsanlığın ədalət səsi: İmam Əli” əsərinə istinadən yazır ki, Həzrət Əli ibn Əbu Talibin bu məsələ ilə bağlı kəlamında qeyd olunur ki, “Heç kəsi istəmədiyi bir işlə məşğul olmağa məcbur etmək olmaz” [10, s. 57]. Doğrudan da “İmam insanın fərdi azadlığının mühüm şərti kimi onun əmək azadlığını tanıyır. Əmək azadlığı və insanların istədikləri əmək növü ilə məşğul olmaq hüququnun tanınması həm də cəmiyyətdə sosial ədalət prinsipinin tətbiqinin önəmli şərtidir” [10, s. 99]. İslamda əməyə böyük önəm verilməsinin, hörmət və ehtiram göstərilməsinin çox dərin mənası olduğunu qeyd edən Allahşükür Paşazadə peyğəmbərlərin müxtəlif peşələrə sahib olduqlarını, çobanlıq etdiklərini, əkinçi, dülgər, dərzi və halal ruzi qazanmaq üçün digər işlərlə məşğul olduqlarını bir daha vurğulayır. Allah-Təala Öz elçilərinin belə, sənətə yiyələnməsini vacib hesab etməklə vicdanlı əməyi müqəddəsləşdirmiş, halal zəhməti əməlisalehlik səviyyəsinə qaldırmışdır.

İslamda insan üçün ən zəruri, ən vacib hesab edilən məsələlərdən biri də onun azadlığı məsələsidir. “Allah insanı yer üzündəki məxluqatın gövhəri etmiş, ona günahkarlığı və ya

əməlisalehliyi seçmək azadlığı vermişdir və insan dünya xəlq ediləndən bəri özündə nə dəyişikliyə nail olubsa, bu onun azadlığının nəticəsidir” [1, s. 168].

Şeyx Həzrətlərinin təbirincə desək, İslam insan üçün elə bir azadlıq bərqərar etməyə çağırır ki, bu azadlıq insan üzərində yalnız bir qüvvənin – hər şeyə qadir, mərhəmətli, günahları bağışlayan Allahın hökmünü nəzərdə tutur: “İnsan öz taleyini Allah-Təalanın hökmünə tabe etməklə Onun xəlq etmiş olduğu bütün başqa qüvvələrin hökmranlığından azad olur, xaricdən göstərilən hər hansı bir təzyiqdən yaxa qurtarır, tam muxtariyyət əldə edir, öz əqidəsini, hərəkətlərini və əməllərini seçmək haqqını öz əlinə almış olur” [1, s. 169]. Bu səbəbdən biz əminliklə deyə bilərik ki, yarandığı ilk çağlardan İslam kimliyindən asılı olmayaraq həmişə insanlar arasında bərabərliyin olmasını, onların bir-biri ilə ədalətli rəftar etməsini, eyni zamanda imanlı, təqvalı olmalarını istəmişdir. Çünki “iman olmazsa hər bir hərəkət və çalışma müvəqqəti və nəticəsiz; hər bir axtaran, çalışan adam isə ümitsiz, kədərli, hərəkətsiz, sakit olar” [11, s. 15].

Şeyx Həzrətləri böyük bir din xadimi, sülhün, ədalətin, əmin-amanlığın, dincliyin carçısı kimi haqlı olaraq dönə-dönə qeyd edir ki, nüvə əsrində dövlətlərarası toqquşmalar, kəskin siyasi ixtilaflar olmamalıdır, dünyagörüşü mövqelərindəki uyğunsuzluq isə qüvvə işləmək dərəcəsinə qədər kəskinləşmiş münaqişələrə çevrilməməlidir – bu, bütün bəşər nəsli üçün faciə ilə nəticələnməyə bilər, hətta Yer üzündə həyat tamamilə məhv ola bilər... Odur ki, bütün dövlətlər öz aralarındakı münasibətləri qaydaya salmaqdan ötrü yeni yollar axtarmalıdır [1, s. 184]. Bu səbəbdən də Şeyx Həzrətləri İslam dininin əzəli dəyərlərinə müraciət etməyi zəruri sayır. Onun fikrincə, İslam elə bir dindir ki, o, milyonlarla insanın şüuruna təsir edə biləcək qüvvəyə malikdir. Bu vacib və həlledici vəzifəni bəşəriyyətin taleyi üçün məsuliyyət hiss edən bütün tərəqqi qüvvələrin birgə səyi nəticəsində həyata keçirmək mümkündür. Bu, bir həqiqətdir ki, indiki və gələcək nəsillərin dinc, əmin-amanlıq şəraitində, təhlükədən uzaq bir mühitdə yaşamaları üçün ilk növbədə tolerantlıq prinsiplərinə ciddi əməl edilməlidir. Çünki “bütün səmavi dinlərdə, eləcə də İslamda digər dinlərin nümayəndələrinə qarşı dözümlü və ədalətli davranmaq vacib əməllərdən hesab olunur. İnsanlar arasında ayrı-seçkilik salmaq, onlarla rəftarda din və məzhəb fərqliliyini əsas götürmək günah əməllərdən sayılır” [11, s. 23-24].

Doğrudan da, dinc yanaşı yaşama və xalqlar arasında əməkdaşlıq qayələrini, müxtəlif ölkələr arasında bərabər hüquqlu və ədalətli siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri bərqərar etməklə sülhü qorumaq mümkündür. Sülhün qorunmasında isə başlıca qüvvə yenə də İslamdır. “Dinin çox güclü təsir vasitəsi olduğu inkaredilməzdir. Çünki o bir çox insanın mənəvi istinadgahıdır. Din insanlara həyata münasibətdə ümid verə biləcək sosial fenomendir. Onların iç dünyasına tutulan çıraqdır” [12, s. 45]. Məhz buna görə də dinindən, irqindən, rəngindən asılı olmayaraq bütün insanlar biri-birlərinə hörmətlə, ehtiramla yanaşmalıdırlar. Bu, bir çox Quran ayələrində də öz ifadəsini tapmışdır: **“İman gətirənlərdən (müsəlmanlardan), musəvi (yəhudi), isəvi (xristian) və sabiilərdən Allaha, axirət gününə (sədaqətlə) inananların və yaxşı iş görənlərin mükafatları Rəbbinin yanındadır. (Qiyamətdə) onların heç bir qorxusu yoxdur və onlar qəmgin olmazlar”** [2, Bəqərə, 62].

Şeyx Həzrətləri bu cəhətləri təhlil edərkən bildirir ki, heç bir insani münasibətləri

pozmadan, təcavüzə və düşmənçiliyə əl atmadan insanlar arasında xoş, ülvə əlaqələr yaratmaq mümkündür və İslamın müqəddəs Kitabında buna aid ayələr vardır. İnsan rəftarında mülayim, yumşaq olarsa, qarşısındakı nə qədər sərt olsa belə, bu xoş münasibətdən dolayı tamamilə yaxşılığa doğru dəyişə bilər: **“Onunla yumşaq danışın. Bəlkə, öyüd-nəsihət qəbul etsin, yaxud (Rəbbindən) qorxsun!”** [2, Ta ha, 44], yaxud digər bir ayədə İslam dininin insanları daim sülhə, barışığa çağırması aydın görünür: **“..Onlar sülhə (barışığa) meyl etsələr, sən də sülhə meyl et və Allaha bel bağla. Həqiqətən, Allah (hamımızın sözlərini) Eşidən və (niyyətlərini) Biləndir!”** [2, Ənfal, 62].

“Allah Rəsulu da (s) həyatı boyu daim sülhə üstünlük vermişdir. Bunu onun Məkkə müşrikləri ilə bağladığı Hüdeybiyyə anlaşmasında aydın görmək olar. Məhəmməd peyğəmbər (s) uzun illər onu əzab-əziyyətlərə, təqib və təzyiqlərə məruz qoymuş məkkəlilərlə şəfqətlə davranmış, Məkkəni qan tökmədən fəth etmişdir. Məkkənin fəthindən sonra ən güclü olduğu zamanda belə, bir vaxtlar ona zülm və işgəncə vermiş insanlardan intiqam ala bilmək imkanının olmasına baxmayaraq, ümumi əfv elan etmişdir” [13, s. 122].

Sülhü insanların ən ülvə, ən müqəddəs qayəsi adlandıran Şeyx Həzrətləri məhz elmin, daha dəqiq desək, islami elmin sayəsində sağlam düşüncə sahibi olmağın mümkünlüyünü qeyd edir. Şeyx Həzrətləri yazır ki, “İslamda elm ilə din Peyğəmbər Əleyhissəlamın dövründən bəri müsəlmanların şüurunun və varlığının bir-birini ahəngdar şəkildə tamamlayan ünsürləri olmuşdur. İndi də müsəlmanların həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, burada biliyə ülvə dəyər kimi, insanın özünütəsdiq meyarı kimi baxılmasın, elmə Xudavəndi-ələmin əzəli nəsihəti ilə işıqlandırılmış münasibət bəslənilməsin” [1, s. 204].

Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-bədii və dini-fəlsəfi fikir tarixində ən şərəfli yerlərdən birini tutan, dindar-ruhani ailəsində doğulmuş M.Ə.Rəsulzadə də elmsiz insanların daim qəflətdə olduqlarını bildirmiş və xilas yolunu ancaq elmin təbliğində görmüş, “Qurana istinadən elmin əhəmiyyəti və şərəfətindən bəhs edən “Müxəmməs”ini yazmışdır.

“Elmə rağib ol gələn-qafildilər küllən cühul.

Hər nə var dünyada bil ki – elmilən olmuş hüsul...”

Ömrü boyu öz əqidəsinə sadıq qalan bu böyük şəxsiyyətin İslam dininin müdafiəçisi və mühafizəçisi Həzrət Əliyə (ə) müraciət etməsi, eləcə də həm bu, həm də axirət dünyası üçün elmin oynaya biləcəyi rola, verə biləcəyi mənfəətə xalqı inandırmaq üçün Peyğəmbərin dediklərinə istinad etməsi və ondan nümunələr gətirməsi bir daha elmin qüdrətinin hüdudsuzluğunu göstərir [14, s. 85-87].

Elmin qüdrətini, onun bütün insanların həyatında danılmaz rolunu görə, Qurani-Kərimdə düşüncə yolu ilə bilik kəsb etməyin bütün üsullarına işarə edildiyini vurğulayan Şeyx Həzrətləri haqlı olaraq yazır ki, “İslamın elmi biliklərə münasibətini əslində elə Quranın mətninə müraciət etməklə də izləmək mümkündür. Təsədüfi deyildir ki, burada “elm” istilahı müxtəlif mənalarda 850 dəfədən çox işlədilmişdir” [1, s. 206].

Qurani-Kərimin əzəmətini ifadə edən bir ayədə buyrulur: **“Həqiqətən, Biz onlara (Məkkə müşriklərinə və kafirlərinə) elmlə müfəssəl izah etdiyimiz, inanan bir qövüm üçün hidayət və mərhəmət olan (dini vəzifələrini öyrətmək üçün mükəmməl) bir**

Kitab (Quran) gətirdik” [2, Əraf, 52]. İnsanları doğru yola dəvət üçün göndərilən Qurani-Kərim “insan zəkasını da nura qərç etmiş olur, onu Pərvərdigarın ancaq Özinə bəlli sirlərə yiyələnməyə dəvət etmiş olur. Və insan Hidayət Kitabından nə qədər çox bəhrələnsə, Kainatın sirlərinə bir o qədər çox vaqif olmaq üçün taqət kəsb edir” [1, s. 210]. Şeyx Həzrətlərinin qeyd etdiyi kimi, müasir dövrdə insan nə qədər elmə yiyələnsə də, onun mahiyyətindən ancaq və ancaq insana xidmət edəcəyi bir tərzdə istifadə etməlidir. Yalnız bu zaman İslam dininin ən ümdə qayələrini qoruyub saxlamaq mümkün olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə. Qafqazda İslam: tarix və müasirlik. Bakı: Azər nəşr, 1991.
2. Qurani-Kərim (Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədöliyev // məsləhətçi-redaktor Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə). Bakı: Azər nəşr, 1992.
3. Babayev Xanəli. Nurlu qələmlər. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2010.
4. Əliyev Rafiq. İslam (ikinci nəşr). Bakı: “İrşad” İslam Araşdırmaları mərkəzi, 2004.
5. Əliyev Rafiq. Din. Əxlaqa aparan yol. Bakı: “İrşad” İslam Araşdırmaları Mərkəzi, 2005.
6. Həsənli Hacı Sabir. İslam mədəniyyətində elm. Elm və həyat nəşriyyatı, 1998.
7. Əhmədov Rəşadət. “Azərbaycanda xalq arasında yayılmış bəzi məşhur deyimlər və onların dəyərləndirilməsi” // “Dövlət və Din” İctimai fikir toplusu, sentyabr 2008, 3 (7). Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi.
8. Kərimli Teymur. Sözüün işığında // Xanəli Babayevin “Nurlu qələmlər” əsərinə “Ön söz”. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2010.
9. Məhəmməd Ömər Şabra. İnkişafın İslam modeli. “Məqasid” konsepsiyası əsasında. Bakı: İdrak, 2013.
10. Qasimov Zakir. “Həzrət Əli və sosial ədalət problemi” // “Hikmət” Elmi-araşdırmalar toplusu, № 4. Bakı: Kösər nəşriyyatı, 2004.
11. Ayətullah Seyyid Əli Xamnei. Quranda islami düşüncənin siması. İslam Maarifi və islami əlaqələr təşkilatı – Tərcümə və nəşriyyat redaksiyası. Tehran: 1996.
12. Həsənli Anar. “Azərbaycanda Tolerantlığın əsas xüsusiyyətləri barədə” // “Dövlət və Din” İctimai fikir toplusu, № 1 (30), yanvar 2015. Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi.
13. Qəniyev Mahir. “İslamda sülh və müharibə anlayışları” // “Dövlət və Din” İctimai fikir toplusu, may-iyun 2011. Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi.
14. Ağayev Müstəqil. “Məmməd Əmin Rəsulzadə və İslam dini” // “Hikmət” Elmi araşdırmalar toplusu, № 4, 2004.

Алирза Гафаров

**СТАНОВЛЕНИЕ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ
«ИСЛАМА НА КАВКАЗЕ»**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается работа председателя Управления Мусульман Кавказа, Шейхульислама Аллахшукюр Пашазаде «Ислам на Кавказе». Рассказывается о возникновении Ислама на Кавказе, распространении на этой обширной территории и его влиянии на нравственность народа, проживавшего в этой области. На протяжении всей своей жизни, принимая участие в различных научных и международных конференциях, всегда популяризируя Ислам, он решил написать эту работу не имея литературы, дающей исчерпывающую информацию об Исламе. Используя богатые источники, особенно святой Коран, автор объяснил важность Ислама и его место для науки, искусства, войны и мира. В статье также отмечены мысли великих людей о религии из других областей знаний.

Alirza Gafarov

**FORMATION AND DEVELOPMENT STAGES OF
“ISLAM IN CAUCASUS”**

SUMMARY

The article deals with the work “Islam in Caucasus” by Sheykhulislam Allahshukur Pashazadeh, the chairman of the Caucasus Muslims Department. It is told about the origin of Islam in Caucasus, spreading in this wide territory and its influence to the morality of the people lived in this area. Throughout his life, taking part in various scientific and international conferences, always popularizing Islam, he decided to write this work without literature, giving comprehensive information about Islam. The author explained the importance of Islam and its place in science, art, war and peace based on rich sources, especially the Holy Quran. The article also notes the thoughts of great men of religion from other knowledge areas.